

Kulturhistoriens dannelsesrejse

Af Johannes Møllgaard

(i: Folk og Kultur 1997)

I dansk universitetshistorie blev de kulturhistoriske fag ret sent etableret ved knopskydning især fra fagene historie og filologi efter en lang periode, hvor den særlige kulturhistoriske indfaldsvinkel blev dyrket af engagerede lægmænd og akademiske enere, for hvem det ikke lykkedes at danne skole¹. Betegnelsen kulturhistorie er valgt som en samlebetegnelse for en række studier som europæisk etnologi, folkloristik, minoritetsstudier o.a. En faglig professionaliseringsproces kom aldrig rigtig i gang, så det har ikke været muligt for faget at afgrænse sin selvstændighed overfor nabovidenskaberne ved påberåbelse af en særlig synsvinkel, et særligt genstandsområde og/eller en egen metodologi. I det følgende vil et fags vellykkede etablering og modning blive opfattet som en dannelsesrejse i klassisk forstand, og inden for denne metafor vil kulturhistoriens svage professionalisering blive kritisk belyst.

1. Dannelsestemaet i moderne europæisk kulturhistorie

Med rangs- og privilegiesamfundets svækkelse og borgersamfundets vågnende selvbevidsthed opstod fra slutningen af 1700-tallet en fornyet interesse for humanisme og dannelse, som har holdt sig helt frem til vore dage. Adelsmand var noget man var eller ikke var, et dannet menneske var noget, man kunne blive.

Humanisme betegner først og fremmest den lære, der sætter menneskets dannelse som mål, og hermed mente man en opdragelses- og vækstproces, hvorved det enkelte menneske fik udviklet sine evner og talenter og blev bragt i harmoni med den verden og det samfund, som det var en del af. Goethes roman *Wilhelm Meisters læreår*, fra 1796 handler om købmandssønnen, der ville være en harmonisk personlighed, og som omsider fandt sin rette plads i samfundet, og hvorledes denne proces forløb. Den blev forbilledet for alle senere dannelsesromaner.

Dannelseshistorierne har en ret fast opbygning. Til at belyse den vil

jeg bruge librettoen til Mozarts *Tryllefløjten*. Derpå vil jeg ty til ord og tanke hos Hegel for at få rede på dannelsesbegrebets dybere idé og sammenhæng. Når dette grundlag er lagt, vender jeg mig mod mit egentlige emne og belyser kulturhistoriens forsøg på at danne sig til en selvstændig disciplin og videnskab blandt andre universitetsfag.

2. Tryllefløjten

Tryllefløjten blev opført første gang i sommeren 1792 i Wien². Operaens handlingsforløb har følgende hovedtræk. En ung prins Tamino ønsker at udfolde sine følelser og sin forstand, det vil sige få prinsessen og blive optaget i visdommens rige, hvor Sarastro hersker. På sin dannelsesrejse er Tamino ledsaget af dronningens fuglefænger Papageno, som er hans oppasser. Papageno er antihelt, han er hverken modig eller tapper, og han fristes let til nu og da at lyve og prale. Han er magelig og kan godt lide livets nære glæder.

Under store vanskeligheder når de frem til den lille lund, hvor Sarastro og hans orden holder til. I lunden er der 3 templer, hvorpå der henholdsvis står indskrevet 'Visdommens tempel', 'Fornuftens tempel' og 'Naturens tempel'. Tamino ønsker at se ind i lysets helligdom og at blive optaget i fællesskabet. Sarastros folk lover ham prinsessen, men først skal han bestå en række hårde prøver, der kræver styrke, mod og udholdenhed. Tamino og hans oppasser bliver spurgt, om de er villige til at kæmpe for visdommen, og Tamino svarer kækt ja.

Da de overlades til mørket, bliver de fristede af smukke kvinder, der vil snakke. Netop denne prøvelse går ud på at tie stille og ikke lade sig friste, hvilket Papageno – fuglefængereren – har svært ved at overholde. Den sidste svære prøvelse overvindes ved tryllefløjten's hjælp. Da lukkes Tamino ind i de hellige haller og får prinsessen.

Vi har her følgende hovedtræk i fortællingen:

Tilegnelsen af dannelsen beskrives ved et billede af en rejse. Det er ingen lyst- eller opdagelsesrejse. Drivkraften beror på engagement, følelser, vilje til og higen efter humanitet og visdom. Under rejsen udsættes kandidaten for en række strabadser eller prøvelser af voksende sværhedsgrad, som kræver fysisk og åndelig styrke. Og så til sidst efter at have gået gennem ild og vand åbnes dørene til de hellige haller.

3. Hegels dannelsesrejse

Dannelsesrejsen som motiv tager Hegel op i sit første hovedværk *Åndens fænomenologi* fra 1807³. Værket handler om bevidsthedens vej gennem dens forskellige stadier, som de former sig i livet, fra den subjektive ånd til den objektive ånd og videre frem til den absolutte ånd, – kort sagt om

en dannelsesrejse. Ånden gennemgår en fremadskridende selvuddannelse under store vanskeligheder, der skildres i fabelens form, som en rejse ad omveje og med vanskelige passager. Hegel anvender dette dannelsesmotiv både ved den individuelle bevidstheds udvikling, ved en gruppes udvikling, ved nationernes – ja ved hele verdensåndens vandring.

I *Åndens fænomenologi* er Hegel optaget af, hvorledes vejen til videnskab – eller snarere til visdom er mulig. Vi kan ved denne lejlighed tænke på et fags opståen ved en gruppe mennesker, der forenes omkring drøftelse af en tanke – en idé. Og fra denne spæde start foldes faget ud i løbet af en lang dannelsesproces. Hegels dannelsesrejse begynder med det naturlige, empiriske 'jeg', den individuelle bevidsthed, der kun er opmærksom på sig selv og de genstande, der umiddelbart er for hånden. Vi begynder med dagligdagsviden, der tager verden omkring os med dens ting og sprog for givet og – i det store og hele – for uproblematisk. Denne ureflekterede, umiddelbare indstilling deler vi med andre som en common-sense erfaring.

Vi begynder med at forstå en fremmed kultur ved at leve os ind i dens dagligdag og lytte til dens udlægninger, idet vi tager dens egne redegørelser og ord for pålydende med en åben, imødekommende indstilling. Resultatet kan vi kalde den fænomenologiske og hermeneutiske beskrivelse, og som sådan er den udviklet fra Schleiermacher til Gadamer⁴. Hegel anser denne vej som en nødvendig begyndelse, men han ville sige, at her må vi ikke stoppe.

Skepticisme og det negatives arbejde

Ved det næste trin sætter tvivlen ind: kan det nu være rigtigt, det, de siger?

De gør eet og siger noget andet, og noget undgår de helt at tale om.

Nu udsættes den viden, vi har fra første trin på dannelsesrejsen, for en række prøvelser i form af en kritik af nærmest destruktiv karakter, der vil afsløre svagheder og selvmodsigelser. Hegel kalder denne virksomhed *det negatives arbejde* (Arbeit des Negativen) – og mener det positivt.

I den klassiske retorik finder vi også i inventio-fasen en prøve som det fremsatte, som gennemføres ved spørgsmål-svar metoden. Derfor blev denne fase kaldt dialektik⁵. Men Hegel har været hos skeptikerne og fået inspiration dér til ideen om det negatives arbejde⁶. Målet er at ødelægge den komfortable common-sense verden, det vil sige at fjerne dens fortrolighedskarakter. For alt det, der er indforstået kendt, er ikke ordentlig kendt, netop fordi det er så selvfølgelig. Skeptikerne kaldte denne indforståede viden for dogmatisk viden.

Det negatives arbejde er ikke en udvendig teknik. Det har som forudsætning et engagement, en nagende tvivl og en vilje til klarhed, der fører til denne uophørlige rastløshed og kritik. Hegel taler selv i denne forbindelse om *fortviulelsens vej* (Weg der Verzweiflung). Her stoppede oldtidens skeptikere, de blev i det negative. Trods Hegels store anerkendelse af dem, kan han ikke gå med til at stoppe her. Han kritiserer dem netop for, at de gør det, og fortsætter dannelsesrejsen mod visdom med den næste etape, som vi kan kalde den positive skepticisme.

Den positive skepticisme

Efter skepticisomens rasen ved det negatives arbejde ligger tankebygningen eller problemområdet medtaget hen. Det næste skridt er at opbygge den bedre og sandere end før. Men udgangspunktet er det interne stof, uden tilsætning af hjælpemidler (Zutat) eller kriterier udefra (Masstab). Opgaven er svær, men den gennemføres ved det Hegel kalder *begrebets anstrengelse* (die Anstrengung des Begriffs).

Hegels dialektik kan i modsætning til skeptikernes kaldes for en positiv skepticisme, for den forsøger ikke blot at negere, den forsøger også at bekræfte. Den er kritisk, fordi den ikke bare uden videre accepterer en tankebygning eller det, en hel kultur siger om sig selv, men vedholdende har et åbent blik for tankebygningens såvelsom for kulturens egne indre spændinger og manglende sammenhæng. Den er konstruktiv, fordi feltet efter disse konfrontationer er i stand til at nå frem til endnu mere fuldstændige sammenhænge i tankebygningen såvelsom i kulturen. Der sker således en fremadskridende uddybning og berigelse. Det er åndens vækst på dannelsesrejsen (Bildungsprozess).

Ved vejs ende

Som i så mange romaner og fortællinger er den gode slutning lidt kedelig i forhold til rejsens strabadser. Således også her. Ved vejs ende bliver hegeliansk visdom mulig. Her bliver ånden absolut og Hegel nævner i denne forbindelse ånden, der træder frem i kunst, religion og filosofi.

4. Dansk kulturhistories egen dannelsesrejse

Retter vi nu opmærksomheden mod kulturhistorien og inddrager den i den fremlagte fortolkningsramme, da ser vi kulturhistoriens idé under vækst og udfoldelse på sin dannelsesrejse. Hovedtrækkene ved rejsen er os bekendt, så vi kan se efter, hvor godt kandidaten klarer sit dannelsesforløb.

Om de første skridt skriver Hegel, at når man skal erhverve sig dannelse og arbejde sig ud af det umiddelbare i det substantielle

liv – dagligdagen –, så må man altid begynde med at erhverve sig kundskaber om almindelige grundsætninger og synspunkter. Jeg omtalte tidligere denne etapes arbejde som fænomenologiske og hermeneutisk prægede beskrivelser og tolkninger af hverdagslivet. Dette kulturhistoriens første dannelsesstrin gennemfører fagets dyrkere uden nederlag eller problemer. Men denne begyndelse på fagets dannelse, siger Hegel, vil nu give plads for det fulde livs alvor.

Her er det så, kulturhistorikerne hører på med undren, idet de troede, at det, der her kaldes en god begyndelse, var afslutningen. Der, hvor hegelianeren starter den næste etape, som går ud på at undergrave den selvfølgelig dagligdag med det negatives arbejde, har den meste kulturhistorie forlængst sagt fra. Det er netop på dette sted, at kulturhistorien begynder at få problemer, for nu skal den retfærdiggøre sin afbrudte dannelsesrejse. Man vil ikke have sit arbejdsgrundlag ødelagt af det negatives arbejde, så man sætter sin lid til dagligsproget og common-sense. Det var denne position skeptikerne kaldte dogmatisme. Det ord betyder jo netop en ukritisk fastholden ved et grundlag, som ikke er yderligere begrundet.

Når man ikke vil have, der pilles ved den trygge verden, så forsøger man at fastfryse den. Herved får det, der er nærværende, en særlig virkelighedsstatus, det man selv har set, feltarbejdet, primærkilden. Verden er, som den tager sig ud til daglig. Verden bliver et fast inventar af ting, der venter på registrering og beskrivelse. Sandheden kan udtrykkes i en sætning: denne stol, dette bord, dette skrift. Verden tingsliggøres. De perioder kulturhistorikerne har arbejdet sådan, forsvandt mennesket og det levende. Den forskning kom til at ligne geologi: tingene blev sten, grus og ler i bevægelse. Ved denne indstilling er verden bygget op af små overskuelige elementer. Denne opfattelse er blevet kaldt atomisme. Den står fjernt fra det holistiske syn, som kulturhistorikerne gerne har villet stå for.

Man kan spørge, om en holistisk kulturhistorie er mulig, når man fastholder den dogmatiske position. Den holistiske tænkning står jo netop i opposition til en metodeopfattelse, der foreskriver, at man skal opløse sit objekt i de enkleste elementer og herfra opbygge resultater⁷. Den går derimod ud fra den grundantagelse, at menneskelivet, kulturen og sproget udgør en enhed, hvor hver del finder sin mening i kraft af dens plads indenfor helheden. Det at kende delen betyder at begribe dens plads indenfor det hele, hvoraf den er en del. Det at erkende hekse betyder at begribe heksens plads i 1500-tallets samfund, hvoraf heksene var en del. Herudover kan man fortælle nok så mange hekseberetninger fra Køge, Ribe, Thisted etc. Jeg tror kun, at kulturhistorien kan leve op

til den holistiske prætention ved at genoptage sin dannelsesrejse og blive kritisk kulturhistorie.

Den holistiske synsvinkel rejser et nyt problem. Holismen gik ud fra en helhed: kulturen og menneskelivet udgør en helhed. Det indebærer to afgørende ting. For det første må helheden nødvendigvis rumme gammelt og nyt, noget døende og noget, der bruser frem, spændinger og modsætninger. Atomismen havde ikke det problem, den valgte selv noget ud af en uoverskuelig helhed. For det andet betyder det, at kulturhistorikeren selv er en del af den helhed, hun studerer. Det fører frem til spørgsmålet om en neutral etnologi er mulig?

Med en neutral kulturhistorie forstår jeg en kulturhistorie, der ikke tager parti, hverken for eller imod. Modsætningen hertil er en kritisk kulturhistorie (hvor kritisk skal opfattes i formel og ikke i ny-marxistisk betydning). En kulturhistorie, som ikke er neutral, altså en kritisk kulturhistorie har en legitimerende funktion i samfundet: enten legitimerer den det, som er, eller også legitimerer den oppositionen mod det, som er. Eftersom etnologiens produktion i bred forstand ikke bare er om samfundet og kulturen, men i princippet også er et konstituerende moment i samfundet, så må kulturhistorisk produktion nødvendigvis være kritisk. Der findes ikke noget sted, hvor kulturhistorikeren kan stå udenfor denne helhed, hvorfra hun på egne betingelser og uforstyrret kan se det hele. Kulturhistorikeren er midt i det og tager selv del i det, hun taler om, medens hun taler. Det vil sige, at etnologien må reflektere sig selv med i helheden.

Et eksempel kan måske belyse dette forhold: P. Lauridsen har antagelig opfattet sin afhandling »*Om dansk og tysk Bygningsskik i Sønderjylland*« fra 1895, som et solidt stykke forskningsarbejde, der sagligt holdt sig til bygningsskikken⁸. Begge dele er rigtige nok, men samtidig medvirkede afhandlingen uden tvivl til at skærpe de etniske modsætningsforhold i regionen, som i århundreder havde haft en blandet befolkning. Det er også påfaldende, at Lauridsen kun behandler dansk og tysk bygningsskik i regionen og således lader den frisiske bygningsskik, som også findes der, uomtalt. Tidsåndens ærende var at sætte grænser, hvilket i den pågældende region betød at sætte grænse mellem tysk og dansk, her var gårdtyperne udpegede til at være grænserelevante, og en påvist sydligere udbredelse af den danske byggeskik kunne legitimere en sydligere grænsedragning. Herved bliver Lauridsens saglige forskningsarbejde et kritisk bidrag til den ophedede politiske diskussion i samtiden. Konklusionen her må blive, at kulturhistorisk produktion og aktivitet nødvendigvis må være kritisk, for kun den er mulig. Men en kulturhistorie, der er præget af dogmatisme, kan kun være kritisk på andres vegne, ofte på folkets el-

ler den lille mands vegne: fiskernes, landsbybeboernes etc. At være kritisk på egne vegne forudsætter, at man bryder op og genoptager dannelsesrejsen. Det primære er ikke en kritik af andres standpunkter, men en kritisk sikring af ens eget standpunkt, som man kritiserer ud fra.

De antydede problemer har kulturhistorien som helhed skubbet fra sig og i stedet fastholdt det prisværdige i at være ensidigt udadvendt, objektrettet, medens man måske samtidig har plejet et tilhørsforhold til og næret den gode samvittighed ved at tale småfolks sag.

Museumsvirksomhed

Mine kritiske bemærkninger om kulturhistorien er gået på dens virksomhed i bred forstand. Kritikken omfatter derfor også den store del af virksomheden, der er knyttet til de kulturhistoriske museer. Alligevel vil jeg opholde mig lidt ved dagens betingelser for museumsvirksomhed.

Museion betyder som bekendt et tempel for muserne – eller en bygning, hvor der dyrkes kunst og videnskab. I samfundspraksis er de konkrete opgaver især blevet til det at bevare og formidle en kulturarv. Det er meget forståeligt, at det for mange både er fristende og ønskeligt at afbryde den videnskabelige dannelsesrejse efter første etape – opgive de følgende besværlige rejseetaper – og i stedet påtage sig en ordentlig og meningsfuld indsats omkring bevaring og formidling. Dette valg indebærer, at kulturhistorikeren ikke mere er styret af dannelsesrejsens logik, men nu må agere et andet sted i et samspil med en bevillingsgiver og et publikum – eller måske rettere et marked. Er denne kulturhistoriske formidling mulig i dag?

Formidlingstanken var oprindeligt forbundet med en oplysningsvirksomhed, hvor befolkningen blev delagtiggjort i forskningens seneste resultater: museet var oplysningens tempel. Denne idé er svær at opretholde i vore dage, hvor oplysningsbegrebet skrider mod underholdning og oplevelse, og hvor nye folkekære medier forlængst har set dagens lys. Folket hungrer ikke efter oplysning, som da den opvakte bondedreng Jeppe Aakjær lånte bøger af sin skolelærer. Det moderne publikum er blasert, overmættet. På oplysnings- og underholdningsmarkedet foregår der en larmende kamp om publikums opmærksomhed, og konkurrencen er hård. Lad mig blot opremse nogle mediebegivenheder fra fx sommeren 1994, som vandt nogen opmærksomhed. Folkemordet i Rwanda – ihvertfald da fjernsynet kom på, mediekongen Berlusconi's valgsejr i Italien, udstilling af døde grise i Esbjerg og den angivne kunstneriske skrotbunke af busser på Kongens Nytorv. Herudover har vi mere permanent underholdningsfristelser som Legoland, Disneyland, Vandland. Og mere privat video- og telefonsex etc. etc.

På dette marked må det være svært for kulturhistorikeren at finde en balance mellem det show-prægede og det dokumenterende folkeoplysende, som kan fange opmærksomheden og gøre sig gældende i konkurrencen. I dagens mediesamfund arbejder de kulturhistoriske museer under uhyre vanskelige vilkår og fristes til at slække på det faglige i en kamp for overlevelse.

5. Afslutning: H. C. Andersen: Klokken

Til afslutning skal jeg forsøge at sammenfatte de vigtigste punkter i min fremstilling, og det vil jeg gøre ved at inddrage endnu en dannelseshistorie, nemlig H.C. Andersens æventyr *Klokken*⁹. Her er visdomstemplet skiftet ud med en klokke.

I byen høres af og til hen under aften en dyb klokke – blot et øjeblik, så drukner dens lyd i byens larm. Disse korte opløftende øjeblikke fører til, at en del af byens beboere drager ud for at søge efter klokken, som man mener, må findes et sted ude i den dybe skov. 'Vejen blev dem så underlig lang', utålmodighed og træthed indfandt sig, så de gjorde holdt, inden de nåede skoven, ved en del piletræer. Der hvilede de sig i græsset og så op i de lange grene og forment, at de var rigtig i det grønne. Det viser sig snart, at der er så mange trætte og utålmodige, at der er kundeunderlag til først een, så to konditorer, og hos dem kunne man købe thevand og kage. Siden fristes de fleste til at opgive deres søgen efter klokken og dreje ind til konditorstedet før skoven. Her bliver gæsterne efterhånden indbyrdes enige om, 'at klokken er jo egentlig ikke til, den er bare sådan noget, man bilder sig ind'.

Naturligvis er der nogen, der når frem til klokken – ellers var det ikke en rigtig dannelseshistorie. De må igennem uvejsomt terrain, torne, krat og forrevne klippestykker, inden de – og der omtales kun to – ad hver sin vej når frem til højdedragene under klokken, med det pragtfulde syn fra højderne ud over det store landskab: naturens og poesens store kirke.

De kulturhistorikere, der er blevet trætte og lader sig friste, gør holdt ved piletræerne (bondens træer), nyder thevand og kage i det lille begyndende tivoli, og beroliger hinanden med, at klokken blot er noget, man taler om. Herved minder den kulturhistoriker mere om en fuglefænger end om en prins.

Noter

1 Denne artikel er en let revideret udgave af et debatoplæg, der oprindeligt blev holdt på *Etnologisk Forum's* årsmøde 24. september 1994 på Borups Højskole i København. Betegnelsen kulturhistorie er valgt som en samlebetegnelse for en række studier som europæisk etnologi, folklørik, minoritetsstudier o.a. 2 Fremstillingen støtter sig til Christopher Raeburns indledning og den i sin helhed gengivne libretto (synopsis), der ledsager den af Decca Record Co. Ltd. ffrt, London 1970 udgivne pladeindspilning af Mozart, *Die Zauberflöte* (The Magic Flute) med Wiener Philharmonikerne dirigeret af Georg Solti. 3 Hegel på originalsproget er svær at læse. Nogle væsentlige uddrag af 'Åndens Fænomenologi' foreligger i dansk oversættelse i Berlingske Filosofi Bibliotek: *Hegel* ved Oskar Hansen, 1971. Heri er medtaget fortalen til 'Åndens Fænomenologi': 'Om den videnskabelige erkendelse' og indledningen til 'Åndens Fænomenologi': 'Videnskaben om erfaringen af bevidstheden' samt flere andre uddrag. En god indføring til Hegel er Steven B. Smith: 'Hegel's Critique of Liberalism', 1989. Fra denne er her især anvendt kap. 6: 'Hegel's Idea of a Critical Theory'. 4 Vedrørende fænomenologi se fx Alfred Schutz: *Hverdagslivets sociologi*, Kbh. 1975, og vedrørende hermeneutik se fx H.C. Wind: *Filosofisk hermeneutik*, Kbh. 1976. 5 Se Jan Lindhardt: *Retorik*, Kbh. 1975. 6 Se Karsten Friis Johansen: *Den europæiske filosofis historie*, 1991, bd. 1 s. 592-605. 7 Der tænkes her på Descartes-traditionen, som vendte sig imod aristotelisk tænkning og kom til at præge naturvidenskaben. Se Descartes: *Regler for anvendelsen af menneskets erkendemidler*, Berlingske Filosofi Bibliotek: Descartes, 1966, ved Poul Dalsgård-Hansen. 8 Se *Hist. Tidsskr.* 6. rk. VI, 1895, s. 43-113. 9 H.C. Andersen, *Samlede Eventyr og Historier*, illustreret af Vilhelm Pedersen og Lorenz Frølich, *Jubilæumsudgave*, 5. oplag 1989, s. 145-148.

Fest

Konfirmation

Konfirmationen er blevet til mere end en familiefest – det er blevet en anledning, hvor man viser, at man har råd til ...